

QORAQALPOQ XALQINING ESEMURAT JIROV, QULMUROD JIROV, QIYAS JIROVLAR KUYLAPAN «QOBLON» «SHARYOR» «MASPATSHA» DOSTONLARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20108474>

Nursultan Kudaybergenov

*Yunus Rajabiy nomidagi o'zbek milliy musiqa san'ati instituti
Xalq ijodiyoti: Baxshi va doston ijrochiligi magistratura mutaxassisligi
I - bosqich magistranti*

Annotatsiya

Mazkur maqolada qoraqalpoq xalqining boy og'zaki ijodiga mansub "Qoblan", "Sharyar" va "Ma'spatsha" dostonlari tahlil qilinadi. Asarlarda xalq tarixi, qavmlar o'rtasidagi munosabatlar hamda geografik muhit aks etgani yoritiladi. "Qoblan" dostonining Kiev Rusi davri voqealari bilan bog'liqligi, qipchoq qabilalari tarixi bilan uyg'unligi ilmiy asoslanadi. Shuningdek, "Sharyar" va "Ma'spatsha" dostonlarining syujet qurilishi hamda boshqa xalqlar folklori bilan o'xshash jihatlari qiyosiy tahlil etiladi. Maqolada dostonlarning tarixiy ildizlari, badiiy xususiyatlari va qoraqalpoq xalqining madaniy merosidagi o'rni ochib berilgan.

Kalit so'zlar

jirovlar, «keneges-mang'it», «Kobikli», «Tupchaklar», «Maspatsha», «Qoblan», «Sharyar».

Annotation

This article analyzes the epic works of Karakalpak oral literature, namely "Qoblan," "Sharyar," and "Ma'spatsha." It highlights how these epics reflect the history of the people, intertribal relations, and the geographical environment. The connection of the "Qoblan" epic with the period of Kievan Rus and the history of Kipchak tribes is scientifically substantiated. In addition, a comparative analysis of the plot structures of "Sharyar" and "Ma'spatsha" is conducted, revealing similarities with the folklore of other peoples. The article also explores the historical roots, artistic features, and cultural significance of these epics within the rich heritage of the Karakalpak people.

Key words

zhirovlar, "keneges-mangit", "Kobikli", "Tupchaklar", "Maspatsha", "Koblan", "Sharyar".

Аннотация

В данной статье анализируются эпические произведения каракалпакского устного народного творчества – «Коблан», «Шарьяр» и «Маспатша». Освещается отражение в них истории народа, межплеменных отношений и географической среды. Научно обосновывается связь эпоса «Коблан» с событиями эпохи Киевской Руси и историей кипчакских племён. Также проводится сравнительный анализ сюжетной структуры эпосов «Шарьяр» и «Маспатша», выявляются их сходства с фольклором других народов. В статье раскрываются исторические корни, художественные особенности эпических произведений и их значение в культурном наследии каракалпакского народа.

Ключевые слова

жировлар, "кенегес-мангит", "Кобикли", "Тупчаклар", "Маспатша", "Коблан", "Шарьяр".

Esemurat jirov kuylagan «Qoblan» dostoni. Qoraqalpoqlarning eng eski zamonnan kelayotgan ulkan adabiy merosi «Qoblan» dostoni. Bu dostoning sharqiga kelsak Qoblanni qoraqalpoqlarning qıpshaq qabilasidan deyiladi. Qoblan o'z qabilasiga qora qıpshaq, undan so'ng toza qıpchaq deb ot qoyadi. Bu qıpchaq qabilasining «qoraqıpshagi» deyiladi. Qıpshaqlar qoraqalpoqlarda «on tort» qabilali katta bitta qabiylasi. Bu yerda «qora» degan oddiy fuqaro degan ma'noga ega. Ular Qoraqalpog'istonning Shimboy atrofida joylashgan, so'ngira o'tirishlikka aylangan, xalqning biri. Qoraqalpoq dostonlarida «Alpamista» konirat qabilasi «Jayilgan» bo'lsa, bu qıpshaqlar qabilasi «To'qsaba» bo'lib nomlanadi. Bu Qoblan dostonida bu uran keyin ola «Qizir Iliyas» degan uran bilan almashtirilgan. Qoraqalpoq jirovlarining repertuaridagi Qoblan dostonida izlash ishlari uchun bizni juda qiziqarli masalalar uchrab otiladi. Qoraqalpoqlarda «Qoblan» dostoni mongollar to'bilishidan muqaddam, qoraqalpoqlar Kiev russeyasin, Russeyaning janubiy dalalarin va Qora dengiz, Azov dengizi dalalarin joylashgan davirda vujudga kelgan doston bo'lib to'biladi. Bu dostonning paydo bo'lishi o'sha joylarda izlash zarur bo'ladi. X-XII asrlarda qoraqalpoqlarning qabila ittifoqlari «черные клобуки» (qora klobuklar) bo'lib nomlanadi, poloveclerga zid bo'lgan urushta rus kiniyazlari tomonida bo'lgani to'g'risida rusning eski zamon yozmalarinda bayon etiladi. «Qoblan» dostonida «Aziuli» (Azov) «Ochtarxona dengizi degan geografik nomlar bir nech marta takrorlanadi. Barcha dostonlarda bitta xarakterli narsa, ayrim qotarlar, kuy otlari, jirovlar tomonidan turli dostonlarni kuylaganda bir-biriga uzatiladi. Masalan, «Qoblan»dagi «Samar-qand», «nogayli» degan so'zlar so'nggi jirchilar tomonidan qo'shilgan bo'lishi joyid. Dostonlar qancha o'zgarishga

uchragan bilan uning dastlabki vujudga kelgan davirdagi shakili ko'rinib turadi. Manashu tufayli bu dostonda geografik yer nomlari Aziuli shahari degan so'zlar saqlangan. Dostonda o'zakgi dushman kobikli bo'lib nomlanadi. Mashxur rus dostoni «Igor atlanisi tuwrali jir» degan rus adabiyotini yozma esdalikidagi dushman «kobyak» bo'lib nomlanadi. Bu «Kobikli», «Kobyak» bo'lib atalgan dushmanlar bizning fikrimizcha bir-biri bilan qarshilash bo'lib to'libadi. Qoraqalpolarning bu davirdagi Kiev Rusi bilan bo'lgan qarim-qatnash to'g'risida bo'lgan dokumentlardan misollar keltiramiz: bu davirda hozirgi qoraqalpolarning Kiev Rossiyasi bilan qarim-qatnash haqida Akademik Grekov: O'tlanishiga chorniy klobuklar ham ishtirok qilishdi, bular o'zining tarixiy taqdirini Kiev Rossiyasi bilan ko'p vaqtlardan beri bog'lagan edilar. Poleveclardi tamomila yengib chiqdi¹ deydi. «Igor o'tlanishi to'g'risida jir»ni hozirgi zamon rus tiliga tarjimalagan Aleksey Yugov o'zining tarjimasining tushinigi shu davirda har xil ko'chma qabila ittifoqlarining nomlarini ayta kelib mana shunaqa deydi:

«Tupchaklar» bu xato emasmikan. To'rshaklar emasmikan, «Tupchaklar» xakkında Kiev zaman yozmasidan biz xech narse ko'rmaymiz, lekin Kiev zaman yozmasida qalpoqlar (qora) bo'lib atalgan koshma qabila ittifoqlarining to'lib o'tirgan otlari yozilgan ko'rinadi. Bu qalpoqlar rus knyazlarining olganiga yiglagan, ular rus yeri rus knyazining hurmatga, otamizga boshimizni berishga tayyor bo'lishga keldik-degan». Igor o'tlanishdaglar «topchaklar» «qipshaklar» bo'lishi ehtimol. Tarixta har haliqning ismin boshka bir haliq ozisha dodalaydi. yillar o'tib qabilalar birlashib boshqa bir unvonga ega bo'lib o'tiradi. Qoraqalpoq dostonlariga bir karakterli narsa qaharman qaharman qiyinchilikda o'zining ota bobolarin fahir qilib chiqarib, unga siginadi. Shu davirdagi qabila birlashmasining ota bobolariga siginishi to'g'risida bolgan odat iogr o'tlanishida ham soz etiladi. «Qoblan» dostoni bilan «Igor o'tlonmasi to'g'risida jir» ning bir-biriga uqssasligi to'g'risida qoraqalpok dostonlari kop zardlagan Qabil Maqsetov shunday fikr ko'rsatadi:

«Qoblanning or nomus, elga tashqaridan dushman eritmaslik, dushmanni oz o'rninida yoq qilishga yumshaladi, bu hususiyat ruslarning «Igor polki haqidagi so'z», dostondagi knyaz Igor xarakterini esga tushiradi, sababi Knyaz Igor ham oz kushin tuggan vataninin mustaqilligin saqlash uchun sirtqi dushmanni oz ornida yoq qilishga harakat qiladi»³. «Qoblan» dostoni ko'rkam shigarma, mana sonlikdan tarixta bolg'an barliq hadysalar ichiga kamtiy olmaydi. Yo'qarida aytilgan dalillarga suyana o'tirip, bu dostonning tupki manbasi Igor o'tlanish davirdagi vaziyatlar bilan bog'lanishtirip izlagan ma'qul baladi. Igor o'tlanishidagi uchratadigan turk so'zlari, shu davirdagi qoraqalpoq tiliga kirib shu davirga degin saqlanib kelgani bexosdan bolg'an yemes: oni erta zomondagi qorim qatnashtan

bolg'an deb tushinish zurrur. «Igor o'tlanish to'g'risida jir» dostonidagi turk xaliqlaridan kirib kelgan so'zlar turali unvonli tyurkologlar, xususan P. M. Melioranskiy xám S. Ye. Malov o'zlar mehnatida ko'rsatgan yedi. Yuqorida aytilgan misollarga yondosha o'tirip, «Qoblan» dostoni pecheneg-qipchaq davrida vujudga kelgan doston degan fikrni bildirgimiz keladi.

Qulmurod jirov kuylagan «Sharyar» dostoni. Qoraqalpoqlarning eng eski zamondan beri kelayotgan adabiy merosi «Sharyar» dostoni demakdir. Dostonning boshlanish syujeti borliq xalqlarga, mushtarak. Masalan, ulug' rus yoziushisi A. S. Pushkin ishlab chiqqan Rustning «Soltan podsho xaqqinda ertak»da, «Maspatsha»ga o'qish boshlanadi. Bu dostonning syujetlik qurilishi qozoqlardagi «Munglik-zarlıq», «o'zbeklardagi» «Saxio-qiran» va «Ayparsha» dostonlariga kuta o'xshash keladi. «Sharyar» dostoni syujetlik qurilishi, kompoziciyasi va soz chevarligi tarafidan yaqshi ishlangan doston. Qoraqalpoq jirovlari bu dostonni juda sevib kuylaydi. Bu dostonni qoshni xalqlarning dostoni bilan solishtira izlagani joyid.

Qiyas jirov kuylagan «Ma'spatsha» dostoni. Bu dostonda Ma'spatshanı keneges qabilasidan diyiladi. Qoraqalpoqlarning keneges-mangit qabilasi Buxoro xonligiga qarash davirda vujudga kelgan doston bo'lishi tegishli. Qoraqalpoqlarning keneges- mangit qabilalari hozirgi qoraqalpoqstonning Kegeyli tumanining otraplarında joylashgan. Qoraqalpoqlarning keneges-mangit qabilasi Xorazmga joylashmasdan muqaddam Buxoro xonligi qaramogida bo'lmagan. Bu dostonda Buxoro, Samarqand otroblarida yer nomlari so'z etiladi. Qoraqalpoqlar yuqoridagi yer nomlarini Buxoro deb tushunadi. U yerda Bulingir, Sarsabiz va Chirchik daryosi degan yer nomlari uchrab turadi, mana shu dostonning chiqish manbayin Buxoro va Samarqand otrobidagi joylar bilan bog'lab izlash yumushlari bo'ladi, Qiyas jirovning kuylab yurgan «Bozug'lan» doston da o'sha davirda vujudga kelgan doston bo'lishi tegishli.

Qoraqalpoq dostonlari xalq tarixining badiiy ifodasi bo'lib, ularda qadimgi davrlar, qabila tuzilmalari, urf-odatlar va tarixiy voqealar aks etgan. «Qoblan», «Sharyar» va «Ma'spatsha» dostonlari nafaqat adabiy meros, balki tarixiy manba sifatida ham katta ahamiyatga ega. Ularni chuqur o'rganish orqali qoraqalpoq xalqining boy madaniyati va o'tmishini yanada yaxshiroq anglash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. Нөкис «Қарақалпақстан» 1988.
2. AXMEDOVA, O. O 'ZBEK MAROSIM-UDUMLARINING ETNOHUDUDIY XUSUSIYATLARI.

3. Ахмедова, О. М. (2010). Освещение фольклорных религиозных мотивов в средствах массовой информации (на примере печати и радиовещания Узбекистана). *Филологические науки. Вопросы теории и практики*, (3), 35-38.
4. Avazova, M. E., & Axmedova, O. M. (2021). TOSHKENT VILOYAT OHANGARON TUMANI YOR YOR QO'SHIQLARINING O'ZIGA XOS POETIKASI. *Oriental Art and Culture*, 2(4), 196-201.
5. Akhmedova, A. (2021). Historical syncretism of folklore and media. *ACADEMICIA: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL*, 11(1), 335-340.
6. Ахмедова, О. (2026). Соотношение традиции и импровизации в узбекском народном эпосе: Interplay of Tradition and Improvisation in Uzbek Folk Epic. *Journal of national culture*, 2(1), 150-156.
7. Shermanov, E. (2021). Role of mass media in the formation of participatory education in the context of globalization.
8. Saidovich, J. S., Uralovich, S. E., Kurbanov, A., & Erkinovna, A. N. (2022). The role of cinema in the system of education.
9. Shermanov, E. (2024). Talabalarning madaniy daxldorlik fazilatini sun'iy intellekt vositasida o'qitish texnologiyalari. *MAKTABGACHA VA MAKTAB TA'LIMI JURNALI*, 1(8).
10. Shermanov, E. (2024). Madaniy intellektning ijtimoiy soha mutaxassislarini tayyorlash jarayonidagi integratsion roli. *MAKTABGACHA VA MAKTAB TA'LIMI JURNALI*, 1(8).
11. Shermanov, E. U. Madaniy Kompetentlikni Rivojlantirishda Daxldorlik Fazilatining O'rni Va Ta'siri. *Maktabgacha va Maktab Ta'limi Jurnali*, 676322.
12. Shomuradovich, N. A. (2022). MAHALLA AS A MUSICAL PLATFORM. *Проблемы современной науки и образования*, (8 (177)), 120-123.
13. Sh, N. A. (2021). MAHALLA IS A HOTBED OF EDUCATION FOR THE YOUNGER GENERATION. *Проблемы современной науки и образования*, (12 (169)), 106-109.
14. Alfiya, Q. (2023). Milliy Musiqa San'ati Va Yoshlar Tarbiyasi. *Journal of Creativity in Art and Design*, 1, 16-20.
15. Qizi, A. N. F. (2022). ALISHER NAVOIY VA MUSIQA. *Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS)*, 1(Conference DSMI), 252-555.
16. Kolkanatov, A. (2023). IFTIKHORI TIMSOLI TUMOR BRANCH. *JOURNAL OF HEALTHCARE AND LIFE-SCIENCE RESEARCH*, 2, 67-69.

17. Nazarbai, K. A. (2023). NEW VOICE IN UZBEK DIRECTION. *Journal of Innovation, Creativity and Art*, 2, 65-70.
18. Kolkanatov, A. (2025). The Need to Improve the Performance of Cultural Centers. *Turkology*, (2).
19. Qolqanotov, A. (2026). NATIONAL SONGS AS A SPIRITUAL NEED. *AMERICAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE*, 4(2), 86-91.
20. Рахимов, Б. М., & Худайберганаова, М. А. (2017). О роли музыки в жизни человека. *Молодой ученый*, (31), 74-77.
21. Oripova, R. I. Ways to develop the pedagogue's competence in improving the quality of education. StoneDAU. *Pedagogy, psychology and teaching methodology*.
22. Ibrohimovna, O. R. (2021). Tips system in module education. *ACADEMICIA: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL*, 11(2), 382-385.
23. Орипова, Р. (2022). ИНТЕГРАЛЛАШГАН ТАЪЛИМДА ТЕХНОЛОГИЯЛАР. *Oriental Art and Culture*, 3(4), 877-888.
24. Орипова, Р. И. (2023). Касбий таълимда фанлаоро алоқадорликни таъминлаш масалалари. *Oriental Art and Culture*, 4(2), 750-754.